

شرحی نویافته بر تهذیب الاحکام شیخ الطائفه محمد بن حسن طوسی

سید محمود مرعشی نجفی*

چکیده

مقاله برای شناسایی شرحی است که بر تهذیب الاحکام، یکی از کتابهای چهارگانه حدیثی شیعه، نوشته شیخ محمد بن حسن طوسی عالم نامدار قرن پنجم (۴۶۰ ق.) نوشته شده است. این شرح نویافته مربوط به قرن دوازدهم است که در سال ۱۱۵۲ ق. کتابت شده است و فقط ابواب آغازین کتاب را در بر دارد. شارح، از شاگردان سید نعمه الله جزایری بوده است. نگارنده ویژگی های شرح و منابع علمی آن و نیز ویژگی های نسخه شناسانه آن را از متن کتاب استخراج کرده و دو احتمال در مورد مؤلف آن بیان می دارد.

کلیدواژه ها

تهذیب الاحکام (کتاب)؛ شرحها؛ عالمان شیعه قرن دوازدهم؛ نسخه شناسی؛ کتابشناسی؛ جزایری، سید نعمه الله

* تولیت و رئیس کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی

مقدمه

شهرت چهار کتب عمده حدیث و فقه شیعی که به عنوان «کتب اربعه» نام بردارند، بیش از آنست که معرفی آنها در این مختصر، ضرورتی داشته باشد.

تهذیب الاحکام عنوان مجموعه‌ای در احادیث فقهی از شیخ الطائفه ابوجعفر محمد بن حسن طوسی (۴۶۰ ق)، سومین کتاب از کتب چهارگانه‌ی حدیثی امامیه است، که در آن ۱۳۵۹۰ حدیث در ۳۹۳ باب به صورت موضوعی مرتب شده و از کتاب الطهارة آغاز و به کتاب الدیات به انجام رسیده است.

مؤلف در آغاز، کتاب را به عنوان شرحی روایی بر کتاب فقهی (المقنعة) اثر استادش شیخ مفید، معرفی نموده، اما به تدریج در طی کاری که چهل سال به درازا کشید، به جهت نیازهای زمانی و مکانی، سبک نگارش تغییر یافته و رفته رفته، تهذیب صورت تألیفی نسبتاً مستقل به خود گرفته است.

شیخ الطائفه‌ی طوسی از سال ۴۰۸ ق - که تازه وارد بغداد شده بود و حدود بیست و پنج سال داشت - در محفل درسی شیخ مفید شرکت جست و از همان آغاز تحصیل در محضر شیخ مفید، تألیف تهذیب را آغاز کرده، و کتاب طهارت را تا اول کتاب الصلاة در زمان حیات استادش شیخ مفید (۴۱۳ ق) تدوین نمود. وی در این بخش از استاد خود با دعای (ایده الله تعالی) یاد می‌کند و نخستین عبارت (قال الشيخ رحمه الله تعالی) در آغاز کتاب الصلاة ثبت شده است. شیخ طوسی تا زمان مهاجرتش به نجف اشرف در ۴۴۹ ق، کار خود بر روی این کتاب را ادامه داده و تألیف تهذیب الأحکام را در سال ۴۴۸ ق به فرجام رسانید.

این اثر ارزشمند، از بدو تألیف تاکنون، همواره مورد توجه، اعتماد و استناد محدثین و فقها بوده و هست، و هیچ کتابی فقیهان را از آن مستغنی نمی‌کند. نیاز دانشمندان به این کتاب سبب شده نسخه‌های فراوانی از آن تهیه و تکثیر شده و در حوزه‌های علمیه شهرها و

مناطق مختلف منتشر گردد، به گونه ای که افزون بر هزار نسخه خطی از آن در کتابخانه های ایران باقی مانده و بیش از ۲۰۰ نسخه خطی در کتابخانه های عراق وجود دارد، و تنها بیش از ۸۰ نسخه خطی که پیش از سال ۱۰۰۰ ق کتابت شده در دسترس قرار دارد.^۱ تهذیب محور درس و گفتگوها و تحقیقات علمی اساتید، فقها و محدثین بوده و صدها اجازه، انهاء، بلاغ و گواهی تصحیح و ضبط و مقابله و مطالعه و . . . که در لابلای مخطوطات موجود از تهذیب دیده می شود، بهترین شاهد بر این مطلب است که در طی قرون متمادی، این کتاب مورد استناد و توجه علماء و طالبان علم بوده است و همچون یک متن درسی آن را مرور می نمودند. بحمد الله در گنجینه مخطوطات کتابخانه بزرگ والد بزرگوارم مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی بیش از یکصد نسخه ارزشمند از تهذیب الاحکام و شروح مختلف آن موجود است^۲، که برخی از آنها از امتیازات فوق العاده ای برخوردار بوده و از نفایس این کتابخانه و بسا از نسخه های کم نظیر بلکه بی نظیر جهان محسوب می شوند.^۳

تهذیب الاحکام بارها به چاپ رسیده است؛ نخستین چاپ آن در سالهای ۱۳۱۶ - ۱۳۱۸ ق، در دو مجلد به قطع رحلی در تهران انجام گرفت. اما چاپ های تحقیقی آن نخست به کوشش مرحوم آیت الله سید حسن موسوی خراسان در نجف اشرف (۱۳۷۹ ق)، و بار دیگر به کوشش مرحوم استاد علی اکبر غفاری در تهران (۱۴۱۷ ق) برمی گردد، و در هر دو اینها، طبع کتاب در ده جلد صورت گرفته است. چاپ دارالاضواء بیروت (۱۴۱۲ ق) با تحقیق شیخ محمد جواد فقیه، و فهرست و تصحیح از دکتر یوسف بقاعی، نیز قابل یادآوری است.

۱ فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، ج ۹، صفحات ۵۲۹ - ۶۱۴؛ فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا)، ج ۳، صفحات ۴۳۱ - ۴۴۶.

۲ فهرست آثار دست نویس شیخ الطائفه در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، صفحات ۸۱ - ۱۵۸؛ پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، ص ۲۲۳.

۳ یکی از نفایس نسخه های خطی این کتابخانه بزرگ کتاب تهذیب الاحکام است که به خط عالم بزرگوار شیخ حسین بن عبدالصمد والد شیخ بهاء الدین عاملی (ره) که از روی نسخه ی فخرالمحققین فرزند برومند علامه ی حلی کتابت شده و نسخه فخرالمحققین نیز از روی نسخه ی اصل به خط شیخ الطائفه نوشته شده است و ظاهراً این کتاب در پنج جلد قطور تنظیم گردیده که به جز نسخه ی موجود ما یک جلد دیگر آن با همین مزایا در کتابخانه ی ملی ملک در تهران موجود می باشد.

چنانکه گذشت این کتاب گرانسنگ مورد توجه عالمان امامیه قرار گرفته، و شروح و حواشی بسیاری بر آن نوشته شد که نسخه‌های خطی ۳۵ عنوان از آنها در کتابخانه‌های ایران شناسایی شده است^۱ و در کتاب پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، صفحات ۲۸۷ الی ۳۲۲، بیش از ۹۰ عنوان اثر خطی و چاپی موجود یا عناوین غیر موجود از شروح، حواشی و ترجمه‌های تهذیب الاحکام، گزارش شده است.

برای آشنایی بیشتر با تهذیب الاحکام و مؤلف آن (شیخ طوسی) و نسخه‌های خطی و چاپی، شروح و حواشی، ترجمه‌ها، ترتیب‌ها و بررسی‌ها و اسانید و . . . به معرفی نامه‌هایی که در منابع ذیل آمده است، مراجعه شود:

پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام شیخ طوسی، محمد حسین صفاخواه و عبدالحسین طالعی، تهران، انتشارات ابرون، ۱۳۸۰ ش؛

حیة الشیخ الطوسی، مرحوم آیت الله شیخ آقا بزرگ طهرانی، همراه التبیان طوسی، نجف، ۱۳۸۳ ق، ج ۱؛

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۶، صفحات ۴۴۹ - ۴۵۱؛

دائرة المعارف تشیع، ج ۵، صفحات ۱۶۸ - ۱۷۲؛

الذریعة الی تصانیف الشیعة، مرحوم آیت الله شیخ آقابزرگ طهرانی، ج ۴، ص ۵۰۴ و ج ۱۳، ص ۱۵۵ - ۱۵۹؛

فهرست آثار دست نویس شیخ طوسی در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۴، صفحات ۸۱ - ۱۵۸؛

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۹ صفحات ۵۲۹ - ۶۱۴؛

فهرستواره دست نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۳، صفحات ۴۳۱ - ۴۴۶؛

معجم المخطوطات العراقية، اعداد مصطفى درایتی، تهران، کتابخانه ملی، ۱۳۹۶ ش، ج

۵، صفحات ۸۵ - ۱۰۶، با عنوان: «تهذیب الأحکام فی معرفة الحلال و الحرام»؛

یادنامه شیخ طوسی، مشهد، ۱۳۵۴ ش، ج ۳، مقاله «بررسی آثار شیخ طوسی و گزارش

نسخه‌های خطی آنها . . .» از دکتر سید محمدباقر حجتی؛

۱ فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۹، ص ۵۳۱.

فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، ج ۳، صفحات ۲۴۳ - ۳۱۶، که در آن ۷۳۲ نسخه خطی از تهذیب الاحکام به ترتیب تاریخ کتابت معرفی شده است. پس از این مقدمه کوتاه و فشرده، برآنیم نسخه ای که به تازگی اینجانب در تهران برای کتابخانه ی بزرگ خودمان خریداری و به گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی تحویل داده شده است به صورت اجمال بررسی نماییم. این نسخه در بردارنده شرحی ناشناخته بر تهذیب الاحکام است، از عالمی که در نیمه اول سده دوازدهم هجری به نگارش آن اشتغال داشته است.

به نظر می رسد که وی از شاگردان سید نعمت الله جزایری (۱۱۱۲ ق) بوده و پیش از سال ۱۱۵۲ ق درگذشته است. در اینجا اطلاعات ریز و درشتی که از کاوش در صفحات متعدد نسخه به دست آمد، ارائه می شود؛ مگر صاحب همّتی آشنای با کتاب، مؤلف آن را شناسایی نماید.

شرحی نو یافته بر تهذیب الاحکام

مروری شتابان بر مواردی که در نسخه به چشم می خورد:
عناوین کتاب چنین است: «قال» و «قوله» و «اقول».

به نظر می رسد «قال» مربوط به متن «المقنعه» شیخ مفید باشد و «قوله» مربوط به «تهذیب الاحکام» شیخ طوسی و «اقول» از خود شارح ناشناخته باشد؟ والله العالم.
کتاب، نسخه را در عصر ۵ ربیع الاول ۱۱۵۲ به پایان رسانده و در این تاریخ از مؤلف با دعای (قدّس الله تعالی سرّه و نور ضریحه) یاد می کند و از عبارت کاتب در انجامه ی نسخه حاضر (= شرح تهذیب الاحکام) که نوشته: «هذا آخر ما وجدته مكتوباً بخط المصنّف قدّس الله سرّه و نور ضریحه . . .» برمی آید:

۱ - مؤلف فقط به نگارش همین مقدار از کتاب (تا اواخر کتاب الطهارة: ابواب الزیادات) توفیق یافته و نتوانسته ادامه آن را تألیف نماید. (البته به ظنّ قوی).

۲ - مؤلف پیش از ربیع الاول ۱۱۵۲ درگذشته و مزار و مقبره ای مورد توجه مؤمنین داشته که عبارت «نور ضریحه» در انجامه کاتب آمده است. بنابراین مؤلف باید از جایگاه رفیع علمی و معنوی برخوردار بوده باشد.

چند نکته از سبک نگارش شارح

شارح به کتابهایی در لغت همچون قاموس اللغة، الصحاح، المغرب، مجمع البحرين، نهایه ابن اثیر و کتابهای فقهی و حدیثی امامیه از آثار کلینی، شیخ صدوق، شیخ مفید، شیخ طوسی، ابن ادریس، محقق حلّی، علامه حلّی، شهید اول، شهید ثانی، صاحب مدارک، محقق کرکی، ابوالصلاح حلبی، فخر المحققین، صاحب معالم، علامه مجلسی، سید نعمت الله جزایری، آقا حسین خوانساری، شیخ بهائی و...، کتابهای فقهی اهل سنت از آثار شافعی، ابوحنیفه، احمد بن حنبل، مالک و دیگر بزرگان شان با تعبیراتی همچون بعض العامة یا جمهور، و کتابهایی در رجال همچون خلاصه علامه حلّی، رجال کشی، فهرست شیخ طوسی، رجال نجاشی و شروح تهذیب الاحکام و کتب متفرقه دیگر از جمله عجایب المخلوقات مراجعه داشته و مطالبی از آنها نقل نموده است.

برخی از منابعی که شارح از آنها نقل قول می‌کند:

- منتقى الجمان (از: حسن بن زین الدین عاملی) صاحب المعالم؛ دروس (از: شهید اول)؛ المنتهی (از: علامه حلّی)؛ المدارک (از: سید محمد عاملی)؛ الذکری (از: شهید اول)؛ فاضلین (محقق حلّی و علامه حلّی)؛ شرح الارشاد (= روض الجنان فی شرح ارشاد الأذهان از: شهید ثانی)؛ الحبل المتین (از: شیخ بهائی)؛ المعتبر (از: محقق حلّی)؛ الاستبصار (از: شیخ طوسی)؛ الخلاف (از: شیخ طوسی)؛ المختلف (از: علامه حلّی)؛ بعض العلماء؛ متأخرین؛ بعض الاعلام؛ بعض الفضلاء؛ بعض الشراح؛ نهایه (از: شیخ طوسی)؛ بعض المتأخرین؛ مولانا آخند محمدباقر المجلسی؛ الفاضل المجلسی؛ ابن ادریس؛ العلامة [الحلی] فی جمیع کتبه؛ کتب الرجال؛ علی ابن بابویه؛ ابن جنید؛ شرایع الاسلام (از: محقق حلّی)؛ فخر المحققین [محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلّی]؛ قاموس اللغة (از: فیروزآبادی)؛ من لایحضره الفقیه (از: شیخ صدوق)؛ سیدنا نعمة الله [جزایری]؛ المعالم؛ الاتتصار (از: سید مرتضی)؛ الصحاح (از: جوهری)؛ المجالس (از: شیخ صدوق)؛ المبسوط (از: شیخ طوسی)؛ المغرب (از: مطرزی)؛ علل الشرایع (از: شیخ صدوق)؛ بعض الفضلا المحشّین علی کتاب؛ المصباح (از: المرتضی)؛ ازهری؛ بعض المشایخ؛ الکشی (اختیار

معرفة الرجال = رجال كشي؛ شرح الدروس؛ نجاشي؛ الخلاصة (از: علامه حلي)؛ الكافي (از: ثقة الاسلام كليني)؛ بعض الجمهور؛ مفيد؛ العامة؛ الخاصة؛ الشافعي؛ ابوحنيفة؛ المحقق الشيخ على ره (الكركي)؛ الاصحاب، جماعة من الاصحاب، بعض من الاصحاب؛ جمع من علمائنا؛ ابن عقيل؛ الفقه الرضوي؛ التذكرة، (از: علامه حلي)؛ قال (مه) في (يه) = علامة حلي در نهاية الأحكام؛ مجمع البحرين، (از: فخرالدين طريحي)؛ قواعد الاحكام (از: علامه حلي)؛ الشهيد في روض الجنان، (الشهيد الثاني في شرح الارشاد)؛ بعض فضلاء المتأخرين؛ الشهيد في البيان (شاهد اول)؛ ابوالصلاح (الحلي)؛ عجائب المخلوقات (از: قزويني)؛ المفيد في كتاب الاعلام؛ بعض الافاضل؛ ابن اثير في النهاية؛ دعائم الاسلام (از: قاضي نعمان)؛ النيلي؛ قرب الاسناد (از: حميري)؛ الجمل (از: شيخ مفيد)؛ الكتب الأربعة (= الكافي للكليني)؛ من لا يحضره الفقيه للشيخ الصدوق؛ تهذيب الاحكام للشيخ الطوسي؛ الاستبصار للشيخ الطوسي)؛ كشف الغمة (از: اربلي)؛ الاردبيلي في شرحه (= مجمع الفائدة والبرهان في شرح ارشاد الأذهان)؛ كتاب المسائل لعلي بن جعفر عن اخيه موسى بن جعفر عليه السلام؛ النفلية، (از: شهيد اول)؛ المغني لابن هشام؛ ابن طوس؛ ابن فارس؛ الطبرسي. - شارح فتاوى بزرگان اهل سنت، همچون: شافعي، ابوحنيفة، احمد بن حنبل، مالك، و در مواردی با عنوان (العامة) و (بعض الجمهور)، را نیز مطرح می نماید.

- شارح علاوه بر بررسی و تحلیل مدلول متن احادیث، در نقل روایات نیز غالباً حال روات و رجال در اسانید آنها را به اختصار بررسی نموده و وضعیت روایت را از صحیح و موثق و ضعیف و . . . معین می نماید.

- شارح در برخی موارد به اختلاف نسخه ها در ضبط روایات اشاره می کند. از جمله در جایی گوید: «و في بعض النسخ نجاسة بدل نجسه، فالمراد حينئذ اليقين العقلي...»؛ «في أكثر النسخ التي رأيناها...»؛ «فعل النسخة الأخيرة يكون لفظ تامّة خبر المبتدأ محذوف»؛ «وعلى نسخة كان تكون التا ساقطة من قلم النساخ والآ يكون الحديث مطروحا»؛ «و ما هنا تصحيف و تصرف من الناسخين و فيه أنه حينئذ يكون في هذا الكتاب زيادة في السند و نقصان في المتن».

- شارح، شروح و حواشی دیگر بر تهذيب الاحكام را داشته و بدانها مراجعه و از آنها نقل قول کرده و در مواردی در آراء شان مناقشه و ردّ و ایراد می نماید.

چنانکه در جایی گوید: قال بعض الفضلاء المحشّین علی الكتاب
 و در جای دیگر: بعض الشراح
 و نیز: قال سیّدنا نعمة الله

- شارح در مسائل کلامی، دیدگاهی مخالف با اهل غلو دارد و به شدت آنها را مورد انتقاد
 قرار داده و از آنها به عنوان «ملعون» یاد می‌کند.

- شارح برخی از مسائل را به اختصار شرح می‌دهد و از آن می‌گذرد و در برخی دیگر به
 صورت مشروح بحث می‌نماید؛ همچون «منزوحات البئر» که روایات و اقوال علما را یک به
 یک آورده و در آنها مناقشه نموده و به ردّ و ایراد آنها می‌پردازد.

- بررسی تفصیلی و تحلیلی در شناخت دقیق و کامل از شارح و شرح و بسط دیدگاه
 های خاص وی در مسائل فقهی و ردّ و ایراد بر اقوال فقهای دیگر و یا قول مشهور فقها، مجال
 فراخ تری می‌طلبد و مقالاتی دیگر، که به این امور بیشتر توجّه شود و ما در اینجا فقط به ذکر
 خصوصیات ظاهری نسخه اکتفا نمودیم.

احتمالاتی درباره مؤلف

- نظر به اینکه متأخرترین منبعی که شارح از آن نقل نموده، تألیف سیّد نعمة الله جزائری
 (۱۱۱۲ ق) است، و نام او را (سیّدنا نعمة الله) آورده و دعایی که دلالت بر حیات یا وفات
 او باشد، در حقّ او ننموده، و از طرفی در حق علامه محمدباقر مجلسی (۱۱۱۰ ق) طلب
 رحمت نموده، و از سویی تاریخ کتابت نسخه ۵ ربیع الاول ۱۱۵۲ ثبت شده و در این تاریخ،
 کاتب از او با دعای «المصنّف قدّس الله سرّه و نور ضریحه» یاد می‌کند، بنا براین دوران
 حیات و شکوفایی علمی مؤلف باید در نیمه اول قرن ۱۲ ق باشد.

- درباره زادگاه و محلّ سکونت شارح، با توجّه به برخی قرائن، احتمالات ذیل به نظر می‌رسد:
 یکم: او را اهل شوشتر بدانیم؛ بدین دلیل که احتمال اینکه نزد سیّد نعمت الله جزائری
 درس خوانده باشد وجود دارد.

دوم: او را از بحرین بدانیم؛ چون کاتب نسخه بحرانی بوده و نسخه مصنّف در دسترس
 وی قرار داشته است.

البته چنین قرینه ای عادتاً، قدرت و توانایی اثبات ادّعیای بحرینی بودن شارح را ندارد. سوم: شارح از اهالی منطقه جنوب ایران و عراق که موسوم به جزایر است، باشد و در این صورت می توان وجه جمعی میان احتمال اول و دوم قائل شد. آنچه گفتیم همه فرضیه ای بیش نیست و اثبات آن نیاز به دلایل و قرائن مستند و قوی تر دارد. والله العالم.

چهارم: شارح به احتمال بسیار از مردمان دزفول بوده است، زیرا از سال گذشته تاکنون دو کتابخانه مربوط به عالمان گذشته ی مقیم دزفول به فروش رفته که نسخه موجود شباهت بسیاری به خطوط نسخه های دزفول دارد. یکی از این کتابخانه ها مربوط به مرحوم آیت الله شیخ محمدطاهر معزّی دزفولی است که از شاگردان شیخ انصاری بوده و بسیاری از مردم آن سامان از ایشان تقلید می کردند. بحمدالله بیشتر نسخه های دو کتابخانه ی یادشده را اینجانب طی چند مرحله برای این کتابخانه بزرگ خریداری نمودم.

پنجم: کاتب، استنساخ نسخه حاضر را در نجف اشرف از روی نسخه مصنّف انجام داده است. این مطلب شاید قرینه ای باشد بر این که شارح، مدّتی از عمر خود را در نجف اشرف گذرانده و در آنجا مشغول فعالیت های علمی بوده است.

- از اینکه نسخه ناقص کتاب که به خط شارح بوده را، کاتب در اختیار داشته، احتمال اینکه کاتب شاگرد نویسنده کتاب باشد را تقویت می کند.
- در موارد اندکی، شارح ترجمه فارسی برخی کلمات را می آورد، مثلاً: «المركن بالكسر الاجانة التي يغسل فيها الثياب و يقال لها بالفارسيّة تغار».

خصوصیات نسخه شناسی

- به خط نسخ خوانا؛ ربع اول نسخه، خط آن ریزتر و پررنگ تر و واضح تر است و در مابقی نسخه، خط آن اندکی دُرشت تر ولی کم رنگتر از اوائل نسخه است.
- کاتب: علی بن عبدالحسن بن علی بحرانی^۱

۱ گفتنی است نسخه ای از «مرآة الأخیار فی احکام الأسفار» تألیف محمّد بن احمد بحرانی (متوفی ۱۱۸۶ ق) کتابت

- تاریخ اتمام کتابت: عصر روز پنجم ماه ربیع الاول سال ۱۱۵۲.
- محل کتابت: نجف اشرف
- نسخه منتسخ منه: از روی نسخه خط مؤلف استنساخ شده است.
- انجامه کاتب: هذا آخر ما وجدته مكتوبا بخط المصنف قدس الله تعالى سره و نور ضريحه و انا الأقل المذنب الجاني على بن عبدالحسن بن علي البحراني.
- عناوين شنگرف، و در اواخر مشکی جلی و در برخی صفحات میانی جای عناوین نانوشته مانده است.
- خطوط روی مطالب کتاب متن به شنگرف، (قوله) و (اقول) ها شنگرف، شماره احادیث و وضعیت آن از موثق و صحیح و حسن و ضعیف و . . . به شنگرف،
- صفحات زوج رکابه دارد.
- نسخه دارای دو قسمت است؛ یکم: از باب الاحداث الموجبة للطهارة شروع می شود. و باب دوم: از باب المیاه و احکامها و ما يجوز التطهر به و ما لایجوز.
- میان این دو قسم، دو صفحه نیز سفید مانده است.
- در صفحه عنوان، یادداشت تملک مرحوم آیت الله ثقة الاسلام تبریزی (شهید) درج شده، با چنین عباراتی: «بسمه تعالی. هذا ممّا ملکنی ربّی بمنّه و نمّقه [؟] فی شهر محرم الحرام ۱۳۱۴ هجری. علی بن موسی».
- و تملک دیگری نیز از: اقل السادات احمد بن مرتضی الحسینی التبریزی المیلانی با مهر بیضوی: «عبدہ احمد بن مرتضی الحسینی».
- و همچنین تملکی که سیاه شده: «از مال جناب مستطاب شیخ محمد بن شیخ احمد جزایری، امانت و مجازله است».

شده بدست علی بن عبدالحسن بحرانی، مورخه ۱۲ صفر ۱۱۸۱ (یا ۱۱۸۴ ق) در کتابخانه دانشگاه تهران، به شماره ۷۵۲ نگهداری می شود. بنگرید: فهرست نسخه های خطی کتابخانه ی مرکزی دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۲۰۰۸ - ۲۰۰۹.

کاتب در نسخه مذکور نام خود را چنین آورده: علی بن عبدالحسن بن عبدالنبي شاخوری [شاخوزی؟] بحرانی. نمی دانیم می توان این دو نام را مربوط به یک نفر دانست ولو در حدّ یک احتمال صرف؟ از (مرآة الأخیار) فقط همین یک نسخه شناسایی شده است.

- همچنین در صفحه عنوان، شماره کراسه های نسخه ثبت شده است: «بیاض کراریس الشرح للوالد قدس سره ۲۸ کراساً قطع الطبقة». این یادداشت به ظن قوی از فرزند شارح باید باشد؟

- در صفحه عنوان نیز یادداشتی از مرحوم آیت الله ثقة الاسلام تبریزی به خط وی، در باره کتاب حاضر و مؤلف آن دیده می شود، بدین عبارت: «هذا كتاب شرح التهذيب ولا اعلم مصنفه بالخصوص، الا انه من معاصري المولى العلامة محمد باقر المجلسي كما نقل عنه في باب نجاسة عرق الجنب من الحرام، وليس من السيد الجزائري، لامارات يطول ذكرها».

- دارای حواشی، با نشانی: «منه دام ظله»، «منه اطال الله عمره» و «منه طاب ثراه».

- نسخه تصحیح شده و علامت های «بلغ قبالا» و «بلغ تصحيحا» در بسیاری از صفحات آن مشهود است.

- در عطف نسخه نام کتاب را نوشته اند: «شرح تهذيب الاحكام، ناقص، مجهول المؤلف».

- در موارد اندک نسخه بدل در هامش نسخه ذکر شده است.

- دارای ۲۱۹ برگ، در قطع ۲۱ × ۳۲ سانتی متر، صفحات ۳۰ سطری.

- جلد: تیماج قهوه ای، عطف جلد جدیدتر است، نشان می دهد نسخه مجدداً صحافی و بازسازی شده است.

آغاز کتاب: بسملة. اللهم لك الحمد والمنّة تفيض رحمتك ولطفك على من تشاء، صلّ على خير خلقك محمد وآله واجزهم عنّا خير الجزاء وانشر علينا ببركتهم التوفيق والهداية والصواب من المبدأ الى المنتهى.

قال ره: باب الاحداث الموجبة للطهارة؛ المراد بالحدث ما يترتب عليه لزوم فعل الطهارة من الاسباب وقد يطلق على الاثر الحاصل من ذلك، اى الحالة الحاصلة للمكلف بعد عروض تلك الاسباب ... قال ره: جميع ما يوجب الطهارة من الاحداث عشرة اشياء ما ذكره من انحصار الاحداث بما ذكر هو المشهور ...

قال ره: النوم الغالب على العقل، لغة هو تعقل الاشياء وفهمها، قال في القاموس: العقل العلم بالاشياء من حسنها وقبحها.

انجام نيمه اول: قال: والمحدث بالنوم الخ، وما ذكره الشيخ من التوجيه واضح ... اقول: لا يبعد استفادته من اطلاق الآية ومن بعض الاخبار الواردة في علة تغسيل الاموات ... وتقييده بالجنابة للتمثيل بموجب الغسل والتنبيه على انه مثله في الكيفية والكمية.

آغاز و انجام نيمه دوم نسخه:

آغاز: بسملة. الحمد لله الموفق لاكتساب الخيرات؛ والصلوة على من جعله الله تعالى وسيلة الى تحصيل القربات، محمد المصطفى وآله الذين بهم تقضي الحاجات وبشفاعتهم تدفع الملمات والكربات. قال الشيخ: باب المياه واحكامها وما يجوز. قوله: باب المياه اه جمعه لقصد الانواع من الجاري والزائد وماء البئر؛ لأنه سيذكر احكامها، ويمكن ادخال المياه المضافة في هذه العنوان ولو بعنوان المجاز والقرينة ذكره في هذا الباب ويمكن ان يقال ان ذكره هنا استطرادياً لا لدخوله في العنوان. قوله فكل ما نزل من السماء اه ظاهره دعوى استفادة كلية هذا الحكم من الآية المذكورة وفيه خفاء وتوجيه ... قوله: والظهور هو المطهر في لغة العرب الظاهر ان مراده انه صفة بهذا المعنى ونحو ذلك، قال في الخلاف والمرضى في المصباح وهو الظاهر من الازهري.

انجام: ابواب الزيادات وفي بعض النسخ باب ابواب الزيادات، باب الاحداث الموجبة للطهارة. الحديث الاول صحيح. قوله: لا ينقض الخ، قد تقدم الكلام في انحصاره في الخارج من الطرفين. قوله عليه السلام ولا يصلّي الخ، الظاهر ان جهة ذلك عدم الاستقرار لكنه ان منع بعض الواجبات كان الطرح واجباً والّا كان مستحباً ...

الثالث والعشرون مجهول بالهاشمي وعبدالاعلا فيه بعض المدح. قوله عليه السلام: لا يغسله الخ يمكن ان يراد التنظيف بالغسل ويحتمل ان المراد ازالة عين الدم من نفس الجرح ... الرابع والعشرون صحيح، قوله: دم سائل الخ، ظاهره ان نفس خروج الدم سواء كان سائلاً او غير سائل ناقض للطهارة، وهو خلاف فتوى الاصحاب ومخالف للأخبار الدالة على انحصار الناقض لها في الامور المذكورة في اول الكتاب، ومن ثم اجاب الشيخ بأن المراد بالوضوء غير المعنى المصطلح، بل المراد غسل الموضع ... الاول يستلزم الفعل الكثير المبطل للصلوة دون الثاني. اقول: ليس في الخبر تصريح بانّه كان في الصلوة، فمن الجائز ان يكون في الطواف كما يشعر به ذكر الصفا والمروة.

دو احتمال در باره نام کتاب و مؤلف

پیرامون کتاب تهذیب الاحکام، ۹۴ عنوان کتاب، اعم از شرح و حاشیه و فهرست و ترتیب و ترجمه و نیز در بررسی و تنظیم و ترتیب و شرح مشیخه و اسانید آن سراغ داریم که از این میان ۳۴ عنوان آن، نسخه یا نُسخی در کتابخانه های ایران دارند. شرح حاضر با بیشتر آنها مقایسه شد و علی الظاهر، متفاوت با آنها بود. والله العالم.

بنگرید: فنخا، ج ۹، ص ۵۳۱؛ پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، صفحات ۲۸۸ - ۳۲۲.

پس از بررسی نسخه و گزارشی که از آن به اجمال تقدیم نمودیم، در باره نام کتاب و مؤلف به نتیجه ای قطعی نرسیدیم و فقط در حدّ احتمالی ولو ضعیف به دو مورد زیر اشاره می کنم:

۱ - من لا یحضره المحدث عنوان شرحی است بر تهذیب الأحکام
از: محمد بن علی شوشتری (زنده در ۱۱۲۱ ق)

محمد بن علی شوشتری از تلامذه سید نعمت الله جزائری بوده و در این تألیف، به شرح تهذیب الاحکام از سید نعمت الله، موسوم به غایة المرام فی شرح تهذیب الأحکام نظر داشته است. به این سبک که ابتدا بخشی از تهذیب را با عنوان «قال المصنّف» و سپس شرح جزایری را به عنوان «قال الشارح» آورده است. وی این شرح را در روز ۱۰ ربیع الثانی ۱۱۲۱ در شوشتر به پایان رسانده است.

فقط یک نسخه از این شرح می شناسیم که جزء سوم آن را در بردارد و در کتابخانه علامه طباطبایی در شیراز به شماره ۱۹۲ نگهداری می شود. بنگرید: نسخه پژوهی، ج ۱، ص ۳۸؛ فهرستنگار اظهار داشته: محمد بن علی شوشتری در این کتاب میان تهذیب الاحکام و غایة المرام جمع کرده است.

نمی دانم آیا معنای عبارت مذکور این است که شوشتری هیچ نقش دیگری در این کتاب موسوم به «من لا یحضره المحدث» نداشته است؟ والله العالم.

یکی از احتمالات - فقط صرف احتمال - می تواند اتحاد نسخه ما با نسخه فوق باشد. والله العالم.

۲ - مرحوم آیت الله شیخ آقابزرگ طهرانی در (الذریعه: ج ۱۳، ص ۱۵۶ رقم ۵۳۲) شرحی بر تهذیب الاحکام را نام می برد که نسخه ای از آن را در نجف اشرف دیده است. وی در توصیف شرح مذکور گوید: (شرح التهذیب) لبعض المتأخرین عن العلامة المجلسی والمحدث الجزائری، لأنه ينقل فيه عن شرحیهما، وعنوانه بعد ذکر الحدیث: السند، المعنی. وفي بعضها: السند، المتن. وفي بعضها: السند، اللغة، المعنی، وهكذا.

شرح مذکور، گرچه از حیث تاریخ نگارش، با شرح مورد بحث ما متقارب است، ولی سبب آن در شرح متن کتاب، با نسخه ما متفاوت است.

به امید اینکه نسخه ای دیگر از این کتاب ارزشمند بدست آید، تا این فقیه اصولی زبردستی که به شرح تهذیب الاحکام پرداخته و متأسفانه گمنام مانده است، شناخته شود و تا آن روز، احتمال منحصر بفرد بودن نسخه مورد گفتگو به قوت خود باقی خواهد بود.

